

Додатковий матеріал до теми 5.2.

Брукфілд С.Д. (1993). Розвиток критичного мислення: як примусити дорослих шукати альтернативні рішення. Сан-Франциско, Каліфорнія: Джоссі-Басс.

І. ЩО ОЗНАЧАЄ МИСЛИТИ КРИТИЧНО

Необхідність навчати людей самостійно, критично мислити вже стала славнозвісною. Газета «Нью-Йорк Таймс» повідомляє, що «на кінець у загальноосвітніх школах замислились про важливість критичного мислення і намагаються навчити цьому дітей». (Хечінгер, 1987р.). педагогічні журнали організовують одну за одною конференції з питань критичного мислення. Три останні серйозні доповіді з освіти у США «Зацікавленість в освіті» (Національний інститут освіти, 1984), «Країна в небезпеці» (Національна комісія з удосконалення освіти, 1983) і «Вища освіта і відродження Америки» (Ньюман, 1985) в один голос закликають до виховання покоління, здатного мислити критично, вважають це завдання пріоритетним з соціальної та економічної точок зору. З громадянської точки зору, люди, здатні до критичного аналізу, більш активно беруть участь у різних демократичних процедурах. Що стосується економіки, то тут подібні творчі особистості повинні внести свій вклад в економічне відродження Америки в умовах зменшення її конкурентноздатності на зовнішньому ринку. Джонсон (1986) пише: «.. загальновідомо, що ніщо так сильно не впливає на здатність держави витримувати конкуренцію, як людський фактор», те, що Самюель Еренхальт (1983) з Відділу Праці назвав «гнучкими працівниками, що легко адаптуються». Ідея, викладена в багато численних доповідях, вже мала певний ефект, що виражається у багатьох прикладах. Загалом, як відмічає Стернберг (1985), «читаючи сучасну педагогічну літературу, важко знайти хоча б одну статтю, де б не згадувалась проблема критичного мислення»

Критичне мислення – це, швидше, вміння, аніж знання; ми не замислюючись користуємося ним в ситуаціях і сферах, які в основному дуже далекі від шкільних класів й інститутських аудиторій. Потрібно визнати, що навички критичного мислення, які нам намагаються привити у школі, у більшості своїй не відповідають реальним життєвим вимогам, у крайньому разі, переконливих прикладів цьому немає. Стернберг (1985) вказує на невідповідність між тим, що вимагає життя, і тим, чому навчають у школі в плані критичного мислення. Він пише, що «задачі, над якими дорослій людині доводиться думати, критично оцінювати, не зовсім співпадають із тими, які пропонуються більшістю навчальних програм з розвитку мислення. Ми готуємо учнів до вирішення зовсім не тих завдань, з якими їм доведеться мати справу, ставши дорослими». Дорослим доводиться до багатьох речей підходити критично, чи намагаються вони зрозуміти, чому вони самі чи люди, з якими вони мають справу, ведуть себе так чи інакше; чи сумніваються вони на роботі стосовно вибору тієї чи іншої методики, технології виробництва чи організаційної форми. Менеджерам, які намагаються викинути за борт застарілі організаційні норми і громіздкі ієрархії і ввести більш демократичну систему управління організацією, дати можливість працівникам висловлюватися нарівні з керівництвом, доводиться мислити критично і аналізувати. Громадяни, які задають «нетаптовні» запитання стосовно дій місцевих, регіональних чи федеральних урядових закладів, які закликають до відповіді політичних лідерів, готові засумніватися в законності здійснюваної політики й існуючих політичних структур, без сумніву підходять до цих питань дуже критично. Телеглядачі, скептично налаштовані щодо точності відтворення засобами масової інформації того, що називається «типовою сім'єю», або сумніваються в нейтральності й об'єктивності політичних телерепортажів, - також критики.

Чим визначається критичне мислення

Чим характеризується критичне мислення? Як визначити чи є воно критичним? Які головні людські здібності, які потрібно розвивати, щоб навчитися критично оцінювати ситуації? З якою діяльністю, з якими процесами пов'язане критичне мислення? Відповіді на ці та інші питання викладені у дев'яти розділах цієї книги.

1. Критичне мислення – продуктивна і позитивна розумова діяльність. Люди, які вміють критично мислити, живуть активним життям. Вони відчувають себе творцями і реформаторами свого життя і вдома, і на роботі, і у суспільстві. Вони цінують творчий підхід, активно застосовують усе нове і вважають, що життя пропонує їм масу можливостей. Майбутнє бачиться їм відкритим і залежним від їхньої волі, а не замкнутим і наперед визначеним. Вони впевнені в собі, впевнені, що цілком здатні щось змінити як в особистому житті, так і в колективі. Інколи таких людей вважають просто циніками, які заперечують, не пропонуючи щось натомість. Люди, які так вважають, розглядають критику як щось анти громадянське, гідне лише тих, хто надто високо думає про себе і мало поважає інших, намагається піднятися над іншими, критикуючи всіх і вся. Насправді відбувається зовсім протилежне. Підходячи до всього критично, ми усвідомлюємо всю багатоманітність цінностей, реакцій, суспільних структур і жанрів. Усвідомлюючи цю багатоманітність, ми втрачаємо безумовну відданість нашим власним цінностям, переконанням, суспільному ладу, натомість

набуваючи розуміння того, що інші люди можуть бути так само переконані в непогрішності ідей і цінностей, які є абсолютно протилежні нашим.

2. Критичне мислення – це процес, а не результат. Мислити критично – це означає постійно піддавати сумнівам існуючі твердження. Людина не може на чомусь закінчити критичне мислення. Якщо ми починаємо стверджувати, що знайшли істину і критично оцінювати більше немає чого, це означає, що ми порушили одне з центральних положень критичного мислення – бути скептиками по відношенню до всього, що претендує на роль істини в останній інстанції. За своєю суттю, критичне мислення не може привести до логічного завершення, до статичності.

3. Ознаки критичного мислення різні у різних ситуаціях. Показники того, чи мислить людина критично, дуже різні. Для деяких людей це практично повністю внутрішній, прихований процес, який не відображається прямо на течії їхнього життя. Але здатність критично мислити у цьому випадку проявляється у мові і письмі. В інших людей критичне мислення проявляється явно і безпосередньо у конкретних діях. Люди, які намагаються щось змінити у своєму особистому житті, менеджери, які вирішили відійти від традиційних шляхів рішення проблем, демонстранти, які протестують проти використання ядерної енергії після того, як стали свідками витіку радіоактивних матеріалів – все це приклади того, як критичне мислення може стати прямим керівництвом до дії.

4. Критичне мислення провокується як позитивними, так і негативними подіями.

Тема ця часто піднімається під час дискусій з питань критичного мислення. Вважається, що люди починають усе піддавати сумнівам, переживши якісь трагічні події і моральні травми. Це пояснюється тим, що, переживши щось подібне, люди починають сумніватися у своїх попередніх переконаннях стосовно того, як влаштований світ; ці сумніви в свою чергу, сприяють перегляду раніше створених життєвих принципів. Часто саме так і відбувається. Але так само перегляд картини світу може бути викликаний і якимось радісними, приємними подіями, різким щасливим поворотом – закоханістю, несподіваним успіхом на новій роботі, відкриттям, що люди надають значення здібностям і вмінням, які ми нерідко проявляємо, навіть не замислюючись. При таких обставинах ми також починаємо зовсім по новому сприймати увесь минулий досвід і минулі переконання. Ми запитуємо себе, чи були наші уявлення щодо наших дій, особистих якостей і здібностей достатньо точними? Ми раптом помічаємо велику кількість нових можливостей у стосунках з близькими, на роботі, у суспільному житті.

5. Критичне мислення і раціональне, й емоційне. Дуже часто критичне мислення вважають холодною, суто теоретичною діяльністю, яка не опускається до сфери почуттів і емоцій. Насправді, емоції є однією з рушійних сил критичного мислення. Намагаючись навчитися й навчити інших до всього підходити критично, ми рано чи пізно починаємо розуміти, наскільки важливі емоції у цьому процесі. Піддаючи сумнівам раніш усталені переконання й цінності, людина не може не відчувати хвилювання. Її цілком можуть лякати наслідки, до яких може привести переоцінка минулих переконань щодо життя і мислення; образа, гнів, ніяковість змінюють один одного на різних стадіях цього процесу. Але з іншого боку, нова можливість подивитися на особисте чи суспільне життя цілком по-новому приносить радість й полегшення. По мірі звільнення від упереджень, які гальмували подальший розвиток, почуття полегшення збільшується. Людина отримує заряд бадьорості, відчувши себе в силах щось змінити у своєму житті. А зробивши це, вона відчуває велику впевненість в собі, що без сумніву є однією з позитивних для людини емоцій. Словом, ті, хто намагаються мислити критично чи навчають цьому інших, не даючи волі емоціям, непомірно багато втрачають.

Складові критичного мислення

1. Одне із центральних завдань критичного мислення – це визначити, які твердження потребують перегляду. Саме важливе у критичному мисленні – це з'ясувати, які саме поняття, що приймаються як належне, лежать в основі нашої системи цінностей, визначають нашу поведінку чи поведінку оточуючих. Після цього слід замислитись над їхньою точністю і обґрунтуванням. Доводиться задавати собі не зовсім приємні запитання стосовно того, наскільки безумовно прийнятні твердження «здорового глузду», які диктують нам певним чином організовувати нашу роботу і вести себе у стосунках з близькими, у суспільстві, або довіряти телерепортажам, вписуються у реальне життя. Відкинувши ті поняття, які, як з'ясувалося зовсім не відповідають життєвим вимогам (наприклад: «працівники повинні працювати, а не розмірковувати», «рішення, прийняті начальниками, батьками й президентами, слід не обговорювати, а виконувати», «жінки повинні сидіти вдома і народжувати дітей»), їх потрібно замінити іншими, більш відповідними новому уявленню про світ.

2. При переоцінці уявлень про світ, дуже важливо брати до уваги обставини, ситуацію. Зрозумівши, що наша поведінка, звичні уявлення про себе і про світ, поняття і дії, які лежать на поверхні, зумовлені прихованими припущеннями і твердженнями, які ми колись прийняли на віру, ми також розуміємо, що думки і дії завжди зумовлені впливу ситуації, що склалась. Люди, які мають звичку все оцінювати критично, прекрасно знають, що жодне поняття, жодну дію на можна розглядати у відриві від обставин. Наші, здавалось, самостійні рішення і незалежні дії у різних ситуаціях – чи то наша професійна діяльність, спілкування з близькими, участь у суспільному житті чи перегляд телепередач – все одно так чи інакше відображають наш час і культурне середовище, в якому ми живемо. Розуміння цього дуже важливо для розвитку критичного мислення.

3. Наступне важливе завдання – знаходити і оцінювати можливу заміну старим переконанням. Щоб навчитися мислити критично, потрібно розвинути у себе здатність знаходити і оцінювати альтернативні життєві принципи. Дуже багато наших думок і дій насправді базуються на твердженнях, які ми колись прийняли як належне, але деякі можуть бути помилковими. Дійшовши до такого висновку, доводиться починати пошук нових тверджень і цінностей. Якщо людина віддає собі звіт у тому, що «нормальна», «природна» поведінка в різних ситуаціях – особисте і суспільне життя, робота, засоби масової інформації – частіш за все безпосередньо залежать від історичного й культурного контексту, вона також розуміє, що в іншому контексті, природнім і нормальним вважається зовсім інше. З цього «іншого» з успіхом можна почерпнути щось для себе.

4. Пошук і оцінка альтернативних суджень приводять до розумного скептицизму. Як тільки ми розуміємо, що всім нашим усталеним цінностям і життєвим принципам, звичній поведінці, усталеному суспільному ладу є альтернатива, ми починаємо скептично ставитися до претензій на істину в останній інстанції або вичерпні пояснення. Ми проявляємо так званий «розумний скептицизм». Скептики нічого не приймають на віру. Для них, навіть якщо якийсь певний порядок й існує довгий час, то це зовсім не означає, що саме так має бути і сьогодні, і завжди. Те, що всі навколо притримуються певної думки не дає гарантій того, що ми можемо повірити у його правомірність, не перевіряючи наскільки воно співвідноситься з нашими уявленнями про світ. Впевненість завідувача. Виконавчого директора, прем'єр-міністра, президента, священника чи батьків, що певне твердження є «вірним тому, що воно вірне», зовсім не робить його вірним. Людина, яка знає відповіді на всі запитання, викликає підозру. Консультантів з менеджменту, які пропонують скористатися їх системою підвищення кваліфікації, після якої «ваші працівники вдвічі збільшать об'єм виробленої продукції вже в наступному кварталі», слід стерегтися як розробників «навчальної програми з усіх предметів для будь-якого віку» і психоаналітиків, які знайшли ключ до вирішення проблем сімейного життя».

Роль наставника у критичному мисленні

У глибині душі практично усі дорослі намагаються мислити критично. Рано чи пізно людина приходить до висновку, що щось у її житті її не влаштовує, і приймає рішення це змінити. Подібні рішення зазвичай (хоча і не завжди) пов'язані з якимись змінами у житті, які не залежать від нас. Втрата роботи або важка хвороба, інвалідність – біда завжди приходить несподівано. Руїнується сім'я, вмирає близька людина, але життя повинно продовжуватися. У когось починається повна апатія, а хтось, навпаки, не бажає миритися з втратою стабільності у житті. Хтось метушиться, то покійно приймаючи своє повністю змінене життя, то намагаючись втекти, сховатися від неминучого. Активність змінюється апатією; людина то намагається забути те, що відбулося, не думати про це, то раптом губиться, подавлена непереборною реальністю нещастя. Ці метання виснажують і руйнують психіку, людина відчуває себе спустошеною, говорить, що «життя скінчилось». В моменти, коли люди намагаються усвідомити «нав'язані» їм зовні зміни, вони найкраще готові до того, щоб почати мислити критично. Як тільки людина зможе критично подивитися на свої минулі цінності, звична поведінка і «міркування здорового глузду», вона тут же починає шукати нові точки зору на себе і навколишній світ. Вона робить перші кроки, і тут дуже цінною може стати допомога професіонала, який би співчутливо вислухав би її розповідь про відкриття, зроблені у власній душі. Людині в такі моменти просто необхідно, щоб її вислухали, щоб належним чином відреагували на її переживання і радощі. Їй також може знадобитися допомога у знаходженні зв'язку між розрізненими на перший погляд подіями, в аналізі причин її дій і реакцій. Подібні «помічники» заохочують спроби самостійно виявити принципи, які керують її діями, визначають вибір і рішення. Вони допомагають клієнтам, друзям, студентам і колегам зрозуміти, що в житті підвладно їхній волі і що можна змінити. Вони закликають скептично ставитися до людей, які стверджують, що знають «правильну відповідь». Вони допомагають

людям прийти до того, що якщо дії і визначаються ситуацією, то саму ситуацію також можна зробити більш сприятливою.

Отже, «помічники» заохочують критичне мислення. Цей процес є складним; він вимагає переглянути і відкинути переконання, які раніше приймалися без розмірковувань. Коли люди намагаються розібратися в собі і щось змінити в житті, можливість з кимось це обговорити є просто безцінною. Даючи людям можливість розмірковувати і аналізувати, викладачі і консультанти, психотерапевти і друзі висловлюють їм тим самим безцінну послугу. Вони співчують, співпереживають, реагують, підтримують і спрямовують. Вони допомагають людям сформулювати і зрозуміти, які переконання визначають їхню поведінку. Іншими словами, вони допомагають людям почати критично мислити.

Основні поняття критичного мислення.

Терміни «критичне мислення», «критичний аналіз», «критичне осмислення», «критична свідомість» подібні яскравим гаслам з досить розпливчастим змістом, що дає можливість використовувати їх доречно і недоречно.

Можна виправдати будь-яку неправомірну дію по відношенню до учнів, клієнтів, друзів чи колег тим, що воно нібито викликане їхнім критичним мисленням. Не особливо турбуючись про точність визначення, можна що завгодно назвати навчанням «критичному мисленню»: можна збити з пантелику приятеля, який цілком задоволений своїм життям, можна примусити учнів прийняти певну точку зору або порадишити щасливому подружжю терміново переглянути свої стосунки. Але не можна забувати, що навчати людину підходити до життя критично можна лише з її, хоча б мінімальної згоди. Якщо ми почнемо примушувати людей піддавати сумнівам принципи, якими вони прекрасно керувалися довгі роки, ми ризикуємо просто залякати їх і нічого, крім справедливого гніву, ми не доб'ємося. Проте, ми можемо спробувати пробудити в них бажання почати мислити критично, спрямовувати і підтримувати їх у цьому прагненні так, щоб їм не здавалося, наче їх лякають чи читають мораль. Така політика потребує певних навичок.

Поняття критичного мислення у різних джерелах інтерпретується по-різному. Воно може виступати як синонім логічного мислення (Халлет, 1984; Рут'єро, 1975), обґрунтованого судження (Кітченер, 1986), відмова від упередженості (Скрівен, 1976), діяльності, пов'язаної з інтерпретацією значення і смислу (Халлфіш і Сміт, 1961). Енніс (1962) перерахував дванадцять аспектів критичного мислення, які включають, зокрема, здатність до аналізу та аргументації – уміння визначити двозначність аргументації, помітити протиріччя у викладах, знайти дослідне підтвердження узагальненим висновкам. Д'Анжело (1971) визначив 10 якостей, необхідних для критичного мислення, таких як допитливість, гнучкість, скептицизм і чесність. О'Дейл (1985) найважливішим компонентом критичного мислення вважає здатність відрізнити упередження від раціональних аргументів і факти від думок. Для Халперна (1984) критичне мислення є раціональним і дієвим засобом для досягнення поставленої цілі. Зазвичай, термін «критичне мислення» використовується стосовно цілого комплексу мисленнєвих здібностей, необхідних для отримання вищої освіти (Дрейф, 1976; Янг, 1980; Мейерс, 1986; Станс, 1987). Дослідження розвитку критичного мислення в основному проводяться на молодих людях (Кітченер, 1986; Кінг, Кітченер і Вуд, 1985), студентах (Перрі, 1970, 1981). Звичайно, вік у цьому випадку має велике значення, але це лише одна із ситуацій, в яких доводиться мислити критично; в житті таких ситуацій набагато більше. Ця праця – спроба винести концепції критичного мислення, аналізу і розмірковувань за рамки навчальних програм, перенести їх з класів і аудиторій в реальні життєві умови: сім'я, робота, громадське життя, відношення до засобів масової інформації. Критичне мислення не можна розглядати як абсолютно раціональну, механічну діяльність. Тут також важливий і емоційний бік: почуття, реакції, інтуїція, передчуття. Зокрема, вміння представити собі альтернативу існуючим життєвим умовам як раз передбачає відмову від надто раціональних міркувань на користь польоту фантазії.

В одній із інтерпретацій поняття критичного мислення воно прирівнюється до так званого «знання, що звільнює». Ідея «знання, що звільнює» прийшла з праці Хабермаса (1979), який виділив його в особливу область знань (окрім технічного й комунікативного). За визначенням фахівців, які займаються питаннями навчання дорослих (Коллінз, 1985; Харт, 1985; Епос, 1985), знання, що звільнює, має відношення до розуміння людиною того, що зробило її життя саме таким, і яким чином вона може щось змінити. Як писав Епос (1985), «це знання робить людину вільною від усіх внутрішніх і зовнішніх сил, які заважають їй бачити нові напрями розвитку, самостійно управляти ходом свого особистого та суспільного життя».

Ще одне поняття, яке має відношення до критичного мислення, це діалектичне мислення. Під діалектикою розуміється певна форма критичного мислення, що базується на розгляді і вирішенні протиріч. Морган (1986) пише: «... діалектичний аналіз показує, що управління організацією, суспільством і навіть власним життям у кінцевому рахунку пов'язане з вирішенням протиріч». За визначенням, запропонованим Рігелем (1973) і Бассечесом (1984), діалектичне мислення – це таке мислення, у якому

елементи релятивізму (наприклад, «Питання моралі зрозумілі лише в культурному контексті») об'єднуються з елементами універсальності («Моральні принципи будь-якого суспільства мають універсальні риси»). Діалектики постійно виносять судження стосовно різних аспектів їх життя, виводять з них загальні закони, а потім модифікують ці судження у світлі обґрунтованості цих законів і так далі. Дешлер (1985) вважає, що «діалектичне мислення шукає, знаходить і вітає протиріччя як рушійну силу розвитку». Переміни розглядаються як основоположна сутність, форми і структури – не більш, ніж тимчасові утворення; взаємостосунки включають трансформації, пов'язані з розвитком; відкритість вітається. Таким чином, ми залучені до перманентного процесу упорядкування світу: і якщо в діючому порядку деякі елементи відсутні, ми створюємо новий порядок, який повинен їх включати. У Далога (1986) простежується та ж сама ідея: діалектичне мислення «передбачає трансформацію, а не статичне розуміння реальності. Оскільки кожне твердження виводиться з попереднього, істина кожний раз народжується знову і не є фіксованою; вона відносна, а не абсолютна». Критичне мислення – це більш, аніж просто логічна аргументація чи виявлення тверджень, які не є підкріплені дослідними даними. Мислячи критично, ми визначаємо основоположні принципи, на яких базуються наші переконання і дії. Це означає, що ми здатні пояснити свої переконання, свою поведінку, і що важливо, ми можемо підтвердити чи спростувати їх обґрунтованість, порівнюючи їх з безліччю інших понять і точок зору. Ми можемо планувати і передбачувати наслідки дій, що базуються на цих принципах. І ми можемо спростувати точність і раціональність цих принципів з точки зору їх відповідності «реальному світові», так, як ми його собі уявляємо. Таким чином, критичне мислення включає міркування – третє поняття, що тісно пов'язане з концепцією критичного мислення. Байд і Фейзлс (1983) визначають міркування як «процес внутрішнього розгляду і дослідження проблемного питання, породженого особистим досвідом, який приводить до нового осмислення себе і системи понять, що змінилися». Боуд, Коф і Уокер (1985) визначають міркування як загальний термін, який визначає інтелектуальну і емоційну діяльність індивідуума, націлену на аналіз особистого досвіду, що приводить до нового розуміння і переоцінці реальності». Шлосберг (1981) вважає, що результатом цієї діяльності є «зміни уявлень про себе і про світ», які вимагають в свою чергу змін у поведінці і ставленні до оточуючих».

Завершення

Критичне мислення пов'язане з реальним життям; є не абстракція і не прерогатива вчених і філософів. Це частина життя кожного з нас, хоча наскільки часто ми користуємося і яке значення цьому надаємо, залежить від конкретної людини. Наше життя настільки складне і заплутане, що час від часу ми не можемо не відчувати, що світ влаштований не зовсім так, як ми звикли вважати, і що жити можна зовсім по-іншому. Мета цієї книги – показати, що здатність критично мислити є однією із самих важливих для освіти людини, що живе у демократичному суспільстві. Я стверджую, що вміння критично оцінювати те, що відбувається є незамінним для осмислення міжособистісних стосунків, для знаходження нових, більш ефективних форм організації роботи, для участі в суспільному житті. Перед тим, як оцінювати важливість критичного мислення для людини і суспільства, слід детально розглянути два його основні компоненти. Наступний розділ визначає ці компоненти і наводить приклади кожного з них.